

ОМОНІМІЯ І ПОЛІСЕМІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МУЗИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Булик-Верхола С., 2003

Стаття присвячена аналізу омонімії та полісемії в українській музичній термінології. У межах музичної термінології характерна полісемія, а омонімія не властива; номінації різногалузевих терміносистем є багатозначними; музичні терміни, утворені шляхом термінологізації загальноживаних слів, стають омонімами; у музичній терміносистемі спостерігаємо тенденцію до однозначності термінів.

The article traces the analysis of homonymy and polysemy in Ukrainian Musical Terminology. Polysemy is characteristic of musical terminology while homonymy can rarely be found there; nominations in the term systems of various branches are polysemantic; musical terms created by means of transforming general words into terms become homonyms; among of musical terminological system a tendency can be traced towards the monosemantic character of terms.

Українська музична термінологія становить сформовану підсистему літературної мови, яка репрезентує відповідну систему понять і характеризується добре розвиненою лексико-семантичною організацією. У тематичних групах, які існують у межах музичного термінологічного поля, наявна єдність термінів, яка ґрунтується на специфічних кореляціях гіпонімії, синонімії, антонімії, полісемії та омонімії.

У науковій літературі однією з основних ознак терміна визнається його однозначність, тобто співвіднесеність лише з одним поняттям. Вимога наявності одного термінного значення сформульована і виражена у лінгвістичних працях науково-дослідного і навчального характеру, зокрема у працях Т.Секунди, Л.Булаховського, Р.Будагова, О.Реформатського. Інші науковці, зокрема В.Даниленко, Л.Капанадзе, А.Коваль, менш категорично розглядають питання про однозначність термінів, визнаючи тенденцію до однозначності в термінології.

Однозначними в УМТ є терміни в таких тематичних групах: назви музичних інструментів: *банджо* (народний струнний щипковий інструмент американських негрів [11, с.13]), назви професій, спеціальностей, амплуа: *саксофоніст* (музикант, який грає на саксофоні [10, т.9, с.18]), назви співацьких голосів та їх регістрів: *басо профундо* (дуже низький бас [11, с.15]), назви музичних колективів та їх груп: *мішаний хор* (хор, до складу якого входять чоловічі та жіночі голоси [11Т, с.65]), назви дій, процесів праці в галузі музики: *інтонування* (дія за знач. інтонувати – вимовляти або співати що-небудь з певною інтонацією [10, т.4, с.40]), назви напрямів, шкіл, течій, стилів у музиці: *бельканто* (стиль вокального виконання, який особливо поширився з XVII ст. в італійському оперному мистецтві [11, с.15]), назви видів, жанрів, форм, окремих музичних творів та їх складових

частин: *кабалета* (невелика вокальна арія героїчного характеру з чітким ритмічним рисунком [11, с.45]), назви нотного письма: *аколада* (дужка, яка з'єднує два або більше нотоносців у фортепіанних, органних творах, хорових та інструментальних партитурах [11, с.8]), назви, що означають інтервали, співзвуччя та їх складові частини: *великий тризвук* (тризвук, який у стислому розташуванні послідовно має велику і малу терції, що утворюють чисту квінту, мажорний тризвук [11, с.19]), назви ладів і тональностей: *гармонічний мінор* (натуральний мінорний лад з підвищеним на півтона VII ступенем [11, с.24]), назви метроритмічних понять: *затакт* (неповний такт, з якого починається музичний твір або окрема музична фраза, мелодія [11, с.41]).

Хоча більшість музичних термінів має одне значення, в українській музичній термінології наявна група багатозначних термінів. Полісемія не бажана у термінології; це явище не є особливістю лише музичної термінології, а поширене і в терміносистемах інших галузей. На основі розщеплення значень полісемантів у термінології виникають омоніми. Визначити межу між полісемією та омонімією досить складно, для цього необхідно “розглядати зовнішні й внутрішні ознаки в нерозривній єдності, брати до уваги наявність чи відсутність внутрішнього смислового зв'язку між значеннями співзвучних слів, і лише при втраті мотивування спільної ознаки в семантичній структурі слів вважати їх омонімами” [5, с.35].

У межах музичної термінології численними є багатозначні терміни: *алегро* (швидкий темп; частина музичного твору; умовна назва твору, яка написана в цьому темпі [11, с.9]), *баритон* (чоловічий голос, середній між басом і тенором; мідний духовий інструмент зі звуком приємного тембру [11, с.14]), *басо остінато* (мелодичний рисунок, що безперервно повторюється в басовому голосі музичного твору; поліфонічний твір, у якому бас безперервно повторює одну тему [11, с.15]), *вступ* (інструментальна п'єса, яка виконується на початку вистави; назва першої частини сюїти; необов'язковий початковий розділ в циклічному творі гомофонної форми, що має на меті підготувати появу основних розділів; частина основного твору, яка передує основному викладу [11, с.22]), *дует* (ансамбль, який складається з двох співаків або інструменталістів; твір, написаний для двох виконавців [11, с.36]), *експромт* (музичний твір, створений без попередньої підготовки; назва музичного твору імпровізаційного, поривчастого характеру [11, с.38]), *квінтет* (ансамбль з п'яти виконавців; твір для п'яти виконавців з окремою партією для кожного [11, с.49]), *композиція* (процес музичної творчості; закінчений музичний твір; побудова музичного твору, розташування і співвідношення його частин [11, с.53]), *нона* (один із складених інтервалів, який охоплює 9 ступенів; дев'ятий ступінь від того, що заданий [11, с.70]), *хор* (група співаків, яких об'єднано для спільного виконання вокальних творів, переважно багатоголосних; музичний вокальний твір, призначений для хорового виконання [11, с.108]).

Розкриваючи значення цих термінів, спостерігаємо певну закономірність. Так, наприклад, терміни, які означають темпи, називають також і музичні твори, які виконують у цих темпах (*адажіо*, *алегро*, *анданте*, *лярго*); терміни, які позначають колективи виконавців, називають і музичні твори, написані для цих колективів (*ансамбль*, *вокальний квартет*, *квінтет*, *нонет*, *секстет*, *фортепіанний дует*); терміни, які означають процеси праці, називають також продукти цих процесів (*композиція*, *інструментування*, *оркестрування*); терміни, які позначають співацькі голоси, називають і музичні інструменти з подібними тембрами і регістрами (*альт*, *баритон*, *бас*, *тенор*); терміни, які означають жанри музики, позначають і відповідні твори цих жанрів (*опера*, *симфонія*, *романс*, *соната*).

Більшість наявних лексем має по два значення (*антракт, артикуляція, баритон, допоміжна нота, дорійська секста, дуодецима, експромт, кантабіле, паралельні тональності*), але є і такі, що мають більшу кількість значень (*альт, анданте, ансамбль, дивертисмент, квінта, композиція, октава, розв'язання, тон, фраза*).

Поряд з багатозначними термінами трапляються в музичній термінології й **омоніми**, наприклад, *гармоніка* (I – музичний інструмент з рядами металевих язичків, прикріплених на спеціальних пластинках і з'єднаних з міхом за допомогою клапанів, які відкриваються натисканням на кнопки; II – в акустиці – складові тони, що виникають внаслідок коливання всього обсягу тіла, яке звучить, і одночасного коливання часток цього тіла [11, с.23]), *гармонія* (I – закономірне поєднання тонів при одночасному звучанні, співзвуччя; злагожене звучання, присмне для слуху, милозвучність; II – пневматичний музичний інструмент (ручний, губний) з металевими язичками, що приводяться в рух струменем повітря [10, т.2, с.33]), *лад* (I – система інтонаційних взаємозв'язків на основі організації стійких та нестійких звуків; II – невеликі металеві виступи (поріжки) на грифах деяких струнних музичних інструментів (домра, балалайка, мандоліна, гітара), які вказують місце для видобування звуків визначеної висоти [11, с.57]). Однак термінів-омонімів у музичній терміносистемі мало.

Терміни, які входять у терміносистеми різних галузей, існують незалежно один від одного, адже відрізняються сферами використання. У межах однієї термінної системи термін може бути однозначним, П.Денисов називає це явище “відносною однозначністю” [див. 2]. Такі терміни в мовознавчій літературі розглядають по-різному: одні вчені (О.Реформатський [див. 8]) вважають їх омонімами, інші (Д.Лотте [див. 4]) – полісемантичними словами.

Терміни, які входять у терміносистеми різних галузей, вважаємо **багатозначними**, тому що вони означають споріднені поняття, наприклад,

– музичні і літературні: *балада* (музичний твір епічного характеру для голосу або інструмента; віршовий твір на героїчну, легендарну або казкову тему [10, т.1, с.93]), *елегія* (вокальний чи інструментальний твір задумливого, сумного характеру; ліричний вірш задумливого, сумного характеру; смуток, меланхолія; [10, т.2, с.467]), *ода* (музичний твір, урочистий за характером, створений на честь певної події або особи [11, с.71]); жанр лірики, вірш, що виражає піднесені почуття, викликані важливими історичними подіями, діяльністю історичних подій [3, с.515]);

– музичні і живописні: *ансамбль* (художня узгодженість драматичного, музичного виконання; спільна участь кількох осіб у виконанні музичного твору; музичний твір для кількох виконавців; постійний художній колектив, що займається концертною діяльністю; композиційно цілісна група споруд [9, с.54]), *арабеска* (невеликий музичний твір, примхливий і невимушений за характером; складний орнамент з геометричних і стилізованих рослинних візерунків, переважно з арабськими написами [9, с.64]), *штрих* (спосіб добування звука на струнних смичкових музичних інструментах; лінія, риска, основний найпростіший елемент техніки малюнка [9, с.754]);

– музичні і хореографічні: *адажіо* (повільний темп і частина твору (симфонії, концерту, сонати, квартету), що написана в повільному темпі та має характер глибокого роздуму; повільний ліричний танець в класичному балеті [11, с.7]), *варіація* (видозміна музичної теми, мелодії або її супроводу; сольний класичний танець у балеті [11, с.18]);

– музичні і мовознавчі: *акцент* (силове виділення окремого звука (або акорду), найчастіше сильної долі такту [7, с.9]); своєрідний характер вимови, властивий тій чи іншій

мові (діалектові), особі; наголос у слові [10, т.1, с.31]), *вокалізація* (спів на самих голосних звуках; перетворення напівголосних або приголосних звуків у голосні [10, т.1, с.725–726]), *синкопа* (зміщення музичного наголосу з сильної долі такту на слабку; випадання звука або групи звуків у середині слова [10, т.9, с.184]);

– музичні і технічні: *вентиль* (вид клапана в духових музичних інструментах для зміни висоти звука; клапан для вмикання і вимикання трубопроводу або для регулювання руху рідини, газу, пари у трубопроводі [10, т.1, с.325]), *демпфер* (пристрій у багатострунних музичних інструментах для зменшення коливання струн; пристрій для зменшення розмаху механічних коливань в електровимірювальних приладах, електромашин, двигунах внутрішнього згорання [10, т.2, с.241]), *ударник* (в оркестрі – виконавець партій на ударних інструментах; частина затвора вогнепальної зброї; деталь або спеціальне пристосування в механізмі, інструменті, за допомогою якого здійснюється удар з певною метою [10, т.10, с.386]).

Існують також багатозначні терміни, які входять у більшу кількість галузевих терміносистем, наприклад, *варіація* (в музиці – видозміна музичної теми, мелодії або її супроводу; в балеті – невеликий сольний класичний танець, звичайно технічно складний; в біології – таксономічна категорія [9, с.120]), *експозиція* (в музиці – перша частина сонатної форми або фуги, в якій викладено основні теми; в літературознавстві – частина сюжету твору, де змальовуються суспільне середовище й життєві обставини, в яких формувалися риси характеру дійових осіб, історичні умови; в мистецтвознавстві – систематизоване розміщення експонатів у музеї або на виставці; в кіно- та фотогалузях – час, протягом якого при фотографуванні відкритий об'єктив кіно- чи фотоапарата [9, с.238]), *етюд* (в музиці – п'єса віртуозного характеру; в образотворчому мистецтві – первісний допоміжний малюнок, виконаний з натури, для майбутнього твору; в літературознавстві – невеликий твір, присвячений якому-небудь окремому питанню [10, т.2, с.491–492]).

Для розмежування полісемії та омонімії у термінології і загальноживаній лексиці використовуємо критерії, вироблені у мовознавстві:

1. Зміст слова, наявність чи відсутність внутрішнього семантичного зв'язку між співзвучними словами.

2. Заміна синонімами. До різних значень полісемантичного слова можна дібрати той самий синонім, наприклад, музичний термін і термін образотворчого мистецтва *нюанс* (відтінки у динаміці, темпі, засобах звуковидобування, які посилюють художньо-емоційну виразність твору [11, с.71]; ледь помітний перехід від одного кольорового тону до іншого, від однієї світлотіньової градації в іншу [6, с.117]) можна замінити синонімом *відтінок*, отже, ця лексема багатозначна. Омонімічні значення неможливо замінити синонімами: *веснянка* – хорова обрядова пісня; *ластовиння*; *пташка* [1, с.17; 10, т.1, с.341].

3. Словотворчі можливості. Від музичного терміна *нота* утворюємо лексеми *нотний*, *нотниця*, *нотодрукування*, а від *нота* (офіційне дипломатичне письмове звернення однієї держави до іншої чи до кількох держав [9, с.471]) – *нотифікувати*, *нотифікований*, *нотифікація*. Наявність різних похідних слів свідчить про те, що ці лексеми є омонімами.

4. Морфологічні ознаки та синтаксичні зв'язки між словами. Граматичними омонімами вважаємо слова *біс* (виг. – уживається як прохання глядачів повторити виступ; ім. – уявна надприродна істота, що втілює зло, злий дух, чорт, диявол, сатана [10, т.1, с.189]), *браво* (виг. – уживається як вияв похвали, схвалення чого-небудь; присл. від бравий [10, т.1, с.225]), *най* (ім. – духовий дерев'яний музичний інструмент, флейта з кількох трубок; част. – діал. хай, нехай; у значенні спол. щоб [10, т.5, с.96]).

В українській мові трапляються омоніми, які виникли внаслідок випадкового збігу кількох слів, запозичених з різних мов, наприклад, *гриф* (I – від нім. Griff – довга вузька частина струнних інструментів, вздовж якої натягнуті струни; II – від гр. γρῦψ – фантастична істота з головою орла й тулубом лева і великий хижий птах; III – від фр. griffe – печатка, штемпель [10, т.2, с.169]), *ліра* (I – від іт. lira – знак у вигляді дуги над нотами, який означає, що треба грати зв'язно; II – від фр. ligue – спілка, товариство, асоціація, об'єднання окремих осіб, організацій або держав; III – від англ. league – міра відстані, прийнята у Великобританії і США [9, с.391]), *ліра* (I – гр. λύρα – струнний цинковий музичний інструмент; II – лат. lura – сузір'я Північної півкулі неба; III – іт. lira – грошова одиниця Італії [9, с.395]), *такт* (I – нім. Takt – музична одиниця метра і ритм руху, рівномірність; II – фр. tact – почуття міри, вміння поводитися, додержувати правил пристойності [9, с.650]).

Омонімами є номінації, які побутують у музичній термінології та загальнонавчавній лексиці, наприклад, *гуцулка* (I – гуцульська мелодія до танцю; II – жінка, яка належить до етнічної групи українців [10, т.2, с.200]), *доля* (I – частина чого-небудь, зокрема частина розміру музичного такту; II – хід подій, напрям життєвого шляху, що ніби не залежить від бажання, волі людини і майбутнє чогось [10, т.2, с.360]), *камерний* (I – призначений для виконання невеликою кількістю музикантів-солістів або ансамблями з кількох учасників; II – прикм. до *камера* [10, т.4, с.82]), *кант* (I – хвалебна врочиста пісня духовного або світського змісту; II – облямівка і ребро, пруг дошки, бруса [10, т.4, с.89]), *лезгинка* (I – народний танець лезгинів, а також музика до нього; II – жінка лезгинської народності [10, т.4, с.471]).

Омонімію виявлено здебільшого як міжсистемне явище, омоніми виникають унаслідок семантичного розщеплення значень полісемантичного слова, звукових змін у процесі розвитку мови та в результаті запозичення слів з різних мов. Полісемія, яка виступає однією з форм економії мовних засобів, виникає внаслідок термінологізації слів літературної мови (*вступ, головка, ключ*) або як наслідок семантичних змін самих музичних термінів (*адажіо, альт, тріо*). Багатозначні музичні терміни не залежать від контексту, вони можуть існувати, не змінюючи семантики, і поза контекстом. Цим терміни відрізняються від загальнонавчаних слів, які можуть змінювати значення залежно від фразового оточення.

1. Демська О., Кульчицький І. *Словник омонімів української мови*. – Львів: Фенікс, 1996. – 224с.
2. Денисов П. *Некоторые лингвистические аспекты терминологии // Русский язык в школе*. – М.: Просвещение, 1965. – № 6. – С.10–15.
3. *Літературознавчий словник-довідник / Ред. Р.Гром'як, Ю.Ковалів*. – К.: Академія, 1997. – 752с.
4. Лотте Д. *Изменение значения слов как средство образования научно-технических терминов // Известия АН СССР ОТН*. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1941, № 6. – С.73–90.
5. Муқан Г. *Багатозначність і омонімія // Українська мова і література в школі*. – К., 1970. – № 8. – с.30–36.
6. Ничкало С. *Мистецтвознавство: короткий тлумачний словник*. – К.: Либідь, 1999. – 208с.
7. Павлюченко С. *Музиканту-любителю. Короткий словник-довідник*. – К.: Мистецтво, 1965. – 187с.
8. Реформатский А. *Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. Материалы Всесоюзного терминологического совещания*. – М., 1961. – С.46–55.
9. *Словник іноземних слів. За ред. О.Мельничука*. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1974. – 776с.
10. *Словник української мови в 11-ти томах*. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т.І–ХІ.
11. Юцевич Ю.Є. *Словник музичних термінів*. – К.: Муз. Україна, 1971. – 142с.